

'רחמי' או 'רחמים'? עיון בנוסח הפיוט 'אנא בכח'

הפיוט 'אנא בכח' ומקומו בסידורים בני זמננו
מקור הפיוט 'אנא בכח'
חילופי הנוסחאות 'רחמי-רחמים'
הופעת הנוסח החלופי
סיכום

הפיוט 'אנא בכח' ומקומו בסידורים בני זמננו

הפיוט 'אנא בכח' מופיע בסידורי התפילה בני זמננו לפי מנהגי העדות השונות בחמישה מקומות, בכולם או בחלקם - בסידורים רבים הוא משובץ בסדר הקרבנות בתפילת שחרית, מעטר את 'קבלת שבת' לפני 'לכה דודי', וכן הוא נאמר אחרי ספירת העומר, כחלק מ'קריאת שמע שעל המיטה' ובסדר מוצאי שבת. הפיוט זכה ללחנים רבים, ובקהילות רבות שרים אותו כל הקהל במהלך קבלת שבת.

ראשי התיבות של 'אנא בכח' מהווים יחד את הצירוף בן 42 האותיות: אב"ג ית"ץ, קר"ע שט"ן, נג"ד יכ"ש, בט"ר צת"ג, חק"ב טנ"ע, יג"ל פז"ק, שק"ו צי"ת, שעל פי מסורות מסוימות מצטרפות לשם ה' המפורש², שמוזכר במסכת קידושין עא, ב במסגרת סוגיה העוסקת בדרכי הסתרתו והעברתו במסורת:

אמר רב יהודה אמר רב, שם בן ארבעים ושתים אותיות אין מוסרין אותו אלא למי שצנוע ועניו ועומד בחצי ימיו ואינו כועס ואינו משתכר ואינו מעמיד על מידותיו, וכל היודעו והזהיר בו והמשמרו בטהרה אהוב למעלה ונחמד למטה ואימתו מוטלת על הבריות ונוחל שני עולמים, העולם הזה והעולם הבא.

המסורת לפיה השם בן ארבעים ושתים האותיות הוא השם אב"ג ית"ץ וכו' מופיעה בספר הזוהר:

קם רבי שמעון על רגליו ואמר, רבון עלמין, אפתח עיני לאסתכלא בהון לעילא, אבא ב"ם בארבעים ותרין אתוון דשמא מפרש... ואינון אב"ג ית"ץ

1 מחקר ארוך על תולדות הפיוט נכתב בידי פרופ' יוסף חלמיש, 'על הפיוט אנא בכח', דעת, כתב עת לפילוסופיה יהודית וקבלה, חורף תשע"ה, עמ' 55-75, כן הוא כתב עליו בספרו 'הנהגות קבליות בשבת', עמ' 221-224.

2 זו הסיבה שנוהגים לומר בסיום הפיוט: 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'.

קר"ע שט"ן נג"ד יכ"ש בט"ר צת"ג חק"ב טנ"ע יג"ל פז"ק שק"ו צי"ת, ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד³.

המסורת מופיעה גם בכתבי הגאונים, בין השאר בתשובה של רב האי גאון⁴:

שאלה לרבינו האי ז"ל. שאלנו מאדונינו לאודות השם, וכי [יש כמה] שמות, יש מי שיעשה בהם מעשים גדולים שלא יתכן לאדם לעשותן אלא בדרך אות ומופת, כגון המחביא את עצמו מן הלסטים, והאוסר אותם. והשיב כי כל אלה וכיוצא בהם דברים בטלים, ואמר כי אפילו הם צדיקים גמורים אין נעשה להם כזאת... וזה בן מ"ב אותיות אעפ"י שאותיותיו ידועות אינו מסור בהגיגו וקריאתו בקבלה, אלא יש אומרים בראש (אבגירש) [אבגיתץ] ויש שאומרים אב גיתצ, ובסופו יש אומרים שקוצית ויש אומרים שקו צית, ואין מוכיח, וגם חילופין אחרים יש בו.

צירוף האותיות אב"ג ית"ץ וכו' מופיע גם ברבים מחיבורי הקבלה הקדומה⁵. כפי שעולה כבר בדברי רב האי גאון, קיימות מסורות שונות לגבי החלוקה של צירוף האותיות. החלוקה המקובלת היא לשבע שורות, אך בתוך השורות קיימות חלוקות שונות: במסורת אחת כל שש האותיות בכל שורה נכתבות ברצף, במסורת אחרת כל שורה מתחלקת לשני בתים בני שלוש מילים (3:3) וראשי התיבות בהתאם. האר"י לימד חלוקה אחרת, בה כל שורה מתחלקת לשלושה בתים בני שתי מילים (2:2):

אנא בכח גדולת ימינך כו'. ויאמר כל שני תיבות ביחד, אנא בכח ויפסיק, גדולת ימינך ויפסיק, תתיר צרורה ויפסיק. ונלע"ד שהטעם הוא לכיין אל מה שנתבאר אצלנו כי כל שם מאלו הז' שמות של מ"ב יש בו שש אותיות ומתחלקים לשלוש בחינות בשתיים אותיות יכסה פניו ובשתיים יכסה רגליו ובשתיים יעופף, ולכן צריך לחבר כל שני אותיות ביחד⁶.

הרש"ש בספר 'נהר שלום' (דף כ) מביא את הדברים כהנחיה למעשה: 'ולכן באומר תפילת ר' נחוניא אנא בכח יתן ריוח בין כל שתי תיבות'⁷.

יש לציין שבמהלך השנים התחברו פיוטים רבים שראשי תיבותיהם הוא הצירוף

3 תרגום: "עמד רבי שמעון על רגליו ואמר, רבון העולמים, אפתח עיני להסתכל בהן למעלה, אבוא ב"ם בארבעים ושתיים אותיות של השם המפורש"..." תיקוני זוהר תיקונא רביעאה [דף יח עמוד ב], וכן בזוהר חדש - תיקונים כרך ב דף נט עמוד א, ובעוד מקומות.

4 תשובות הגאונים החדשות מהד' עמנואל (מכון אופק) סימן קטו.

5 למשל ספר הקנה, 'סוד של מ"ב אותיות', מהדורת קראקא תרנ"ד (1894), דף פז, א.

6 שער הכוונות - דרושי עלינו לשבח ונוסח התפילה דרוש א.

7 וכן הביא להלכה ב' איש חי' שנה ראשונה, מקץ, ט.

'אב"ג ית"ץ' וכו'. פיוט קדום אחד הוא סליחה המיוחסת לר' יהודה החסיד⁸ ומתחילה במילים: א-להים בישראל גדול יחודך תשגבנו צדקתך (אב"ג ית"ץ)⁹. בספר 'שערי ציון' (אמשטרדם תקל"ט) מובאים שלושה פיוטי אב"ג ית"ץ (ל,ב; לג,ב; נד, א). פיוט נוסף הובא בספר השל"ה, מסכת פסחים ד, ב, בדברים הנאמרים על ידי אלו המשמרים את המת¹⁰.

מקור הפיוט 'אנא בכח'

על פי המסורת, הפיוט התחבר בידי התנא רבי נחוניא בן הקנה¹¹. המסורת מוזכרת בשו"ת הרשב"א, שמתייחס לשם מ"ב אותיות: 'ובקשה המקובלת בידנו שעשה רבי נחוניא בן הקנה האותיות, כמקובל ביד חכמי ארצנו'. עם זאת, הרשב"א לא כותב במפורש שהוא מתייחס לפיוט 'אנא בכח', וכפי שראינו לא היה זה הפיוט היחיד שהיה קיים באותה תקופה לפי שם מ"ב אותיות. יותר מאוחר מופיעה 'תפילת רבי נחוניא בן הקנה' בשער הכוונות שחיבר ר"ח ויטאל¹². המסורת מופיעה גם בספר 'תיקוני שבת, תיקון שבת מלכתא'¹³: 'ואח"כ יאמר תפילת ר' נחוניא בן הקנה הנזכרת למעלה אנא בכח גדולת ימינך' כו', וכן במקורות נוספים¹⁴. הראי"ה קוק מבאר

8 היא מופיעה בסוף פירוש ספר יצירה לר' אליעזר מגרמיזא, ונדפסה בידי דניאל גולדשמיט במחזור יום הכיפורים.

9 הפיוט המלא: 'אלוקים בישראל גדול יחודך תשגבנו צדקתך / קדוש ראה עלילות שונאינו טהר נחלתך / נשגב גאל דורשיך יגדל כח שמותיך / בשמך טכס רוחנו צמח תביא גאולתך / חסיד קדוש דרוש טובך נוי עטיתך / יהמו גודל ליבובנו פודנו זכור קדושתך / שעה קבל וידיינו צדק יודעי תהלתך'. דיון מעניין על פיוט זה, וכן על 'אנא בכח', מופיע במאמרו של הרב שמואל אשכנזי, 'הערות למחזור לימים הנוראים', קובץ בית אהרן וישראל, תשנ"א, עמ' 14-15.

10 א-ל ברוך גדול יראה תום צדקותיו / קדוש רחם עליון שמור טהר נפשו / נא גדול דגול יגדל כח שמירתו / ברחמי טהור רחמהו צדקה תמיד גומלה / חי קדוש ברוך טהר נפשי עליון / י-ה גלה לבן פדותיך זך קדוש / שוכן קדם ומאז צדק יושר תומיך'.

11 חלמיש, 'על הפיוט אנא בכח', עמ' 61, מציין כי בתקופת הראשונים היתה ידועה תפילה אחרת בשם 'תפילת ר' נחוניא בן הקנה', המובאת בין השאר בפירוש רקנאטי על התורה.

12 שער הכוונות - דרושי עלינו לשבח ונוסח התפילה דרוש א: "היה אומר התפילות והבקשות ופזמונים שתקנו הראשונים, כמו תפילת ר"ע ע"ה ותפלת ר"א בן ערך ותפלת רבי נחוניא בן הקנה ע"ה". אף על פי שלא נאמר הדבר במפורש, מסתבר שהכוונה לפיוט 'אנא בכח'.

13 תיקוני שבת, תיקון שבת מלכתא, ד, ב, לבוב, שפ"ב (1622). זהו חיבור מתלמידי האר"י שמביא מנהגים וכוונות מקבלת האר"י על סדר יום השבת.

14 ספר 'עבודת בורא', לר' עקיבה בער בן הר"ר יוסף ר' העניכש ז"ל מוינא, דף טו, א, ברלין ת"ס (1700); סידור 'שער השמים' עם פירוש השל"ה, דף קפה, א, אמשטרדם תס"ז (1707); קיצור של"ה מר' מיכל עפשטיין, זולצבאך תפ"ג (1723); 'תיקון שלמה, סדר תיקוני שבת לר' יצחק לוריא

ב'עולת ראייה' את הקשר של הפיוט דוקא לאישיותו של ר' נחונייה בן הקנה¹⁵. אמנם היו שהעלו סימני שאלה לגבי ייחוס הפיוט לר' נחונייה בן הקנה¹⁶.

חילופי הנוסחאות 'רחמי-רחמים'

לבית הרביעי של הפיוט קיימים שני נוסחים. האחד הוא: 'ברכם, טהרם, רחמי צדקתך תמיד גמלם', והשני: 'ברכם, טהרם, רחמים, צדקתך תמיד גמלם'. ננסה לברר מהו הנוסח המקורי, מהו מקור שינוי הנוסח וכיצד הוא התפשט בסידורים ובמחזורים רבים.

בבדיקה של כתבי היד והסידורים הנדפסים בהם מופיע הפיוט עד סביבות שנת תק"ס (סוף המאה הי"ח), הנוסח בכל כתבי היד והסידורים הוא 'רחמי', בין כתבי היד בהם זהו הנוסח: סידור מנהג רומניא מכתב יד¹⁷, בו הפיוט מופיע בתוספות בסוף הסידור לצד הפיוט המיוחס לר' יהודה חסיד א'-להים בצדקתך גדול יחודך תשגבנו צדקתך; וכן 'סידור מנהג ספרד', כתב יד הספריה הבריטית¹⁸, כשגם בסידור זה הפיוט מופיע כתוספת בגיליון כתב היד המקורי. בין הדפוסים בהם הנוסח הוא 'רחמי': תמונות תחנות תפלות ספרד¹⁹ - הפיוט מופיע בסידור זה במהדורת שנת ש"ד (1542), במסגרת סדר הקרבנות, אחרי 'אביי הוה מסדר סדר המערכה'²⁰. סידור נוסף

אשכנזי זצ"ל, אמשטרדם תצ"ג (1733).

15 עולת ראייה א, עמ' קנו.

16 ר' אריה ליב בן שלמה גורדון, בספרו 'עבודת הלב - תקון תפלה' על הסידור (נדפס בתוך 'סדור אוצר התפלות', עמ' 160, דפוס ראם, וילנא תרפ"ח, 1928) כותב: "ומסגנון לשון השיר נראה שחובר בארץ ישראל בתחילת התפשטות חכמת הקבלה. ואלה המייחסים אותו להתנא ר' נחוניא בן הקנה אינם שמים על לבם כי בימים ההם לא חובר עוד שיר בחרוזים". גם שלמה טל (סיני צב, ה-ו, שבט-אדר תשמ"ג), מעלה תמיהה לגבי ייחוס הפיוט לר' נחונייה בן הקנה: "אם המחבר של התפילה "אנא בכח" הוא התנא ר' נחונייה בן הקנה מפליא הדבר כיצד הגיעה התפילה לידיעת הציבור רק בימי הביניים המאוחרים, שהרי אין היא מופיעה לא בסדר רב עמרם גאון... ובעוד הרבה סידורים ומחזורים עתיקים איננה". הוא מעלה השערה כי בייחוס לר' נחונייה בן הקנה "הכוונה לסדר האותיות אב"ג ית"ץ בקבוצות של שלוש שלוש או שש שש...", ולא לפיוט 'אנא בכח' עצמו. הוא מבקש לדייק כך מדברי הרשב"א שהבאנו, אך זה נכון רק אם מפסקים את דברי הרשב"א כך: "ובקשה המקובלת בידנו, שעשה רבי נחוניא בן הקנה האותיות, כמקובל ביד חכמי ארצנו", לפי זה 'שעשה ר' נחוניא בן הקנה' מוסב רק על האותיות. אך נראה שיש לפסק את דברי הרשב"א: " ובקשה המקובלת בידנו שעשה רבי נחוניא בן הקנה, האותיות כמקובל ביד חכמי ארצנו".

17 סידור מנהג רומניא, כ"י פריס 596, 31438, עמ' 67א. לפי חלמיש, 'על הפיוט אנא בכח', שם, כתב היד של הסידור עצמו הוא מהמאה ה-14-15, אך התוספות הן מאוחרות יותר.

18 כתב יד הספריה הבריטית 693, ס' 6524, דף 41א.

19 'תמונות תחנות תפלות ספרד', דפוס ונציה ש"ד (1544), דף מ, א.

20 אך במהדורת שנת רפ"ד, 1522, הפיוט לא מופיע כלל.

בו מופיע הפיוט בנוסח זה הוא 'סדר תפלות מכל השנה: כמנהג ק"ק בני ספרד'²¹, דפוס ונציה ש"ו (1546), גם כאן שובץ הפיוט באותו מקום בסדר הקרבנות²². כן הוא הנוסח בספר 'שערי ציון' לר' נתן נטע הנובר, אמשטרדם תל"ב (1672)²³. וכן הוא הנוסח בכל הסידורים עד שנת תק"ס²⁴, למשל בסידור ר' יעקב עמדין (יעב"ץ), 'שערי שמים', אלטונה תק"ד (1744).

החל מתחילת המאה הי"ט, התחיל להתפשט בצורה רחבה הנוסח 'רחמים'²⁵, בהם כמה סידורים שבמהדורותיהם הראשונות הנוסח היה 'רחמי' - הנוסח שונה ל'רחמים'²⁶. גם בכמה סידורים מדייקים בני זמננו הנוסח הוא רחמים, למשל במהדורה הישנה של 'רינת ישראל' נוסח אשכנז²⁷, סידור 'קורן', מחזורים בעריכת דניאל גולדשמיט²⁸ ואפילו בסידור המתקוקן של 'מכון מורשת אשכנז'²⁹.

מקור שינוי הנוסח

מקור שינוי הנוסח³⁰ הוא ביצחק הלוי סטנוב, בעל 'ויעתר יצחק'. הוא היה סופר,

21 דף לא, ב.

22 מעניין שבשני הסידורים האלה הנוסח בבית החמישי הוא 'חסין קדוש ברב טובך נאה עדתך'. ושמה הנוסח שונה מחשש הצנזורה, שלא יתפרש כאילו אנחנו מבקשים למרוד באומות העולם ולצאת לארץ ישראל, כפי שמשמע בבקשה 'נהל עדתך'. וצ"ע.

23 דף לט, ב (בסדר קריאת שמע על המיטה), ואחריו כוונות על פי האר"י.

24 ביניהם: 'סידור תפילה דרך שיח שדה', ברלין תע"ג (1713); שער השמים, סידור של"ה, אמשטרדם תע"ז; 'מחזור שער השמים', אלטונה תקל"ב.

25 בין הסידורים: 'סדור שפה ברורה', ר' וולף היידנהיים, תק"פ (1820); 'סדור הגיון לב', קינגסברג, תר"ה (1845); 'סדור דברי צדיקים', פילדלפיה תר"ח (1848); 'עבודת ישראל', בער, תרכ"ה (1865); 'סידור תפילת ישראל', פרנקפורט דמיין, תרנ"ה (1895); 'קול יעקב', פיטרקוב, תרנ"ט (1899); סידור 'עבודת הלבבות', זאב יעבץ, ברלין תרפ"ב (1922), ועוד רבים.

26 כך קרה לסידור יעב"ץ, שכפי שראינו הנוסח בו היה 'רחמי', אך בהוצאת 'סדור תפלה ר' יעקב מעמדין', בשנת תרכ"ג שינו המדפיסים את הנוסח ל'רחמים'.

27 במהדורת החדשה של 'רינת ישראל' אשכנז (תשע"ט) תוקן הנוסח ל'רחמי'. בנוסח ספרד תמיד היה נוסח רינת ישראל 'רחמי'.

28 למשל מחזור יום כיפור, עמ' 88, הוצאת 'קורן' ירושלים תש"ל.

29 "תפילה כמנהג ק"ק אשכנזים - נוסח סדורי אשכנז המקוריים ללא שיבושי הצנזורה ושינויי המשכילים והמדקדקים המאוחרים", עמ' 48, מכון מורשת אשכנז, בני ברק תשע"ה (2015).

30 ההופעה הראשונה של הנוסח 'רחמים' נראית כשגגה - היא נמצאת בסידור 'שפתי רננות', פירודא (Fürth) תקכ"ט (1769). 'אנא בכח' מופיע בסידור שלוש פעמים - בסדר הקרבנות, בקבלת שבת ובסדר מוצאי שבת (אבל לא בספירת העומר ובקריאת שמע שעל המיטה). בשני מקומות, קבלת

מדקדק, מדפיס ועורך, שהיה פעיל בחבורת ה‘משכילים’ בברלין³¹. בשנת תקל”ג (1773) יצא לאור ספרו ‘אגרת בית תפלה’ המכיל הערות על נוסח התפילה, ושם בדף יג,ב-יד,א מופיעה התייחסות ל‘אנא בכח’:

רחמים כר”ל [=כך ראוי לומר], בלתי סמיכות לזוג המלות, אף כי לא נמצא במקרא סמוך רק על שם התאר כמו ורחמי רשעים אכזרי (משלי יב), ורחוק הוא שיסמך מקרה על מקרה כזה.

בשנת תקמ”ד (1784) יצא לאור ספרו על נוסחאות התפילה ‘ויעתר יצחק’³² בו הוא חזר על אותה הערה, וכך הנוסח בסידורו ‘סידור ויעתר יצחק’ שנדפס בשנת תקמ”ה (1785):

ח שחרית

עליוה חלכי השלמים • עליוה השלם כל הקרבנות כלם :
אנא בכח גדולת ימינך • התיר צרורה : קבל רנת צמך • שגפנו
טהרנו נורא : נא נכור דורשי יחורך • נכבה שנירם : ברכם
טהרם • רחמם צדקתך חמיד גמלם : חסין קדושי • ברב טובך נהגל
עדתך : יחיד גאה • לעמך פנה זוכרי קדושתך : שיעתנו קבל
ושמע צעקתנו • יודע חעלוכות : ב”ש”כ”מ”ד”ו

שינוי הנוסח נועד לפרק את הסמיכות בין המילים ‘רחמי’ ו‘צדקתך’. המשמעות הפשוטה של המשפט המקורי הוא ‘רחמיך וצדקתך תמיד גמלם’, או ‘רחמיך

שבת וסדר מוצאי שבת, הנוסח הוא ‘רחמי’, ורק במקום אחד - סדר הקרבנות, הנוסח הוא ‘רחמים’. עם זאת, לא מן הנמנע שיצחק סטנוב נתקל בסידור זה, וזה השפיע עליו לשנות לנוסח ‘רחמים’.

31 יצחק סטנוב נולד בשנת תצ”ב (1732) בעיירה סטנוב שבחבל פודוליה (אז רוסיה, היום אוקראינה). הוא הגיע לברלין בשנת תקל”ב (1772), והצטרף לחבורת המשכילים שפעלה בעיר סביב משה מנדלסון. עבד כמנהל בית הדפוס ‘חינוך נערים’ שייסדו המשכילים. נפטר בברלין בשנת תקס”ה (1804). וע’ע **במה שכתב עליו הרב ב”ש המבורגר בתגובתו ‘האם ניתן לסמוך על יצחק סאטאנוב?’** המעין מט, ב (טבת תשס”ט) עמ’ 91-86, ובדברי ר”ד יצחקי בלוח ארש’ מהדורתו (טורונטו, אוצרנו, תשס”א) עמ’ 51 ואילך.

32 ‘ספר ויעתר יצחק’, דף טו עמ’ א, ברלין תקמ”ד (1784). הספר מתואר בשערך כן: ‘פסקי ההגהות על סדר התפלה וסדר הגדה וברכות הנהנין. אשר הוגה ואשר הוברר מארבעה מטיבי צעד בדיקדוק לשון הקודש, ה”ה הרב הגאון מה”ו יעב”ץ בספר לוח ארש. והמדקדק הרבני מה”ו שלמה זלמן בספר שערי תפלה. והמדקדק הרבני מה”ו יצחק לבית לוי בספר אגרת בית תפלה. והרב המה”ג המדקדק מה”ו מרדכי דיסלדארף בסדר תפלה שלו. אשר על פיהם יהיה כל ריב וכל הגה בצחות התפלה מכל השנה. ילמדו תועי רוח בינה ועילגי שפה יבינו מענה. נדפס פה ק”ק ברלין בדפוס חברת חינוך נערים שנת ויצא יצחק לשוח’.

הצודקים תמיד גמלם'. כך או כך, צורת הסמיכות 'רחמי צדקתך' היא צורה פיוטית, שכדרכם של הפייטנים אינה בהכרח כפופה לצורות הדקדוק הרגיל, אך יצחק סטנוב בתיקונו הרבים לנוסח התפילה שאף לבצע 'יישור קו' לנוסח, תחת הנחת היסוד שלו כי הלשון העברית התקנית היחידה היא העברית המקראית. הוא לא הכיר בלשון המשנה כלשון 'לגיטימית' ופעמים רבות 'תיקן' את נוסח התפילה במקרים בהם היא היתה כתובה בלשון משנה (באוצר מילותיה, בצורת הכתיב או בדרכי הדקדוק)³³. לכן הוא לא הכיר בחירות הלשונית שנטל לעצמו מחבר 'אנא בכח', והרשה לעצמו לשנות את נוסח המשפט.

המופע הבא בו מוצאים את הנוסח 'רחמם' הוא ב'סדר תקון שלמה', סדר תיקוני שבת על פי האר"י, בעריכת ר' שלמה זלמן לונדון³⁴, מהדורת זולצבאך תקס"ב (1802), שנדפס למעלה מחמישים שנה לאחר פטירתו בשנת תק"ח (1748). 'סדר תקון שלמה' יצא לאור במהדורה שניה באמסטרדם תצ"א (1731), ומאז בעוד עשרות מהדורות³⁵. במהדורה שנדפסה בזולצבאך בשנת תקנ"ו (1796) הנוסח הוא עדיין 'רחמי', אבל במהדורה שנדפסה באותו דפוס בשנת תקס"ב (1802) הנוסח שונה ל'רחמם' בכל שלושת המופעים של 'אנא בכח'.

נראה כי ההתפשטות הגדולה של הנוסח "רחמם" קרתה בעקבות הדפסת סדרת המחזוריים של ר' בנימין זאב וולף היידנהיים (רו"ה) בעיר רעדלהיים, גרמניה (היום חלק מהעיר פרנקפורט דמיין). רו"ה היה פרשן של התפילה (ובייחוד של הפיוטים) והתנ"ך, מתרגם, עורך ומדפיס. הוא עסק רבות בבירור נוסחי התפילות והפיוטים והושפע רבות מסטנוב, כפי שהוא כותב בהקדמתו למחזור פסח³⁶:

33 לדוגמה - הוא שינה את הנוסח של 'לעסוק בדברי תורה' ל-'לעשוק בדברי תורה', בנימוק שבמקרא הכתיב הוא עם ש' שמאלית - בפסוק 'כי התעשקו עמו', בראשית כו, כ ('זיעתר יצחק' סימן כה).

34 חי בין השנים תכ"א-תק"ח (1661-1748). הוא חיבר גם את ספר 'קהלת שלמה', שהוא אסופת תפילות והנהגות, יצא לאור לראשונה פפד"ם, תפ"ב (1722). בין הספרים שהוא הביא לדפוס: 'צרי היגון', הענא תע"ו (1716); קיצור של"ה, פפד"ם, תפ"ד (1724); 'חקירות הלב', אמסטרדם תצ"א (1731); 'אורחות צדיקים' עם תרגום שלו ליידיש, אמסטרדם תצ"ה (1735); הגדה של פסח, 'קהלת שלמה', אמסטרדם, תק"ה (1745). מעניין לציין שב'קטלוג יודאיקה ירושלם', כ"ז תשרי תשס"א, התפרסם כרוז שהפיץ ר' שלמה זלמן לונדון באמדסטרדם, בו הוא מספר את קורותיו ואת תלאותיו, ומבקש עזרה (מופיע במאגר אוצר החכמה).

35 עשר מהדורות עד שנת תק"ס (1800), ובעוד כעשרים מהדורות בין השנים תק"ס-תר"ס (1800-1900).

36 מחזור רו"ה ליום ראשון ושני של פסח, ב'פארבעריכט' (הקדמה), דף ב, ב.

וזאת לדעת כי בסדר התפילה הלכתי בשיטת החכם בעל ויעתר יצחק והדפסתי רוב הנוסחאות ע"פ דעתו והכרעתו, כי רובם הם נוסחאות קדמוניות, והמה נכונים ומאושרים, לפי יסודי הלשון הברורים...³⁷

בשנת תק"ס (1800), החל רו"ה בהדפסת סדרת 'קרבנות הוא מחזור' לכל מועדי השנה. סדרת המחזורים הודפסה בבית הדפוס שהוקם בידי רו"ה ושותפו ברוך בֶּשׁוּוֹיץ ברעדהיים, ועל שמה כונו המחזורים 'מחזורי רעדהיים'. סדרת המחזורים בת תשעת החלקים³⁸ ראתה אור במהדורה ראשונה בין השנים תק"ס-תקס"ה (1800-1805), ולאחר מכן בעוד עשרות מהדורות³⁹, כמעט עד דורנו. המחזורים זכו להערכה ולהסכמות של גדולי הדור⁴⁰. הפיוט 'אנא בכח' נדפס במחזורי הרו"ה בסדר אמירת הקרבנות, מיד אחרי פיתום הקטורת. במהדורה הראשונה⁴¹ של המחזור הנוסח היה 'רחמי', כפי הנוסח המקורי, אבל בשנת תקס"ה (1805), במחזור שמיני עצרת ושמחת תורה, הנוסח שונה ל'רחמים', וכמו כן בניגוד למהדורה הראשונה הפיוט נדפס כשהוא מנוקד.

חפלה רני נחוניא בן הקנה

אנא בכח גדולת ימינך תתיר צרורה .	אכביהינן
קבל רנת עמך שגכנו טהרנו נורא .	קרע שטן
נא גבור דורשי יתודך כככת שמרים .	נגד יכש
ברכם טהרים (רחמי) צדקתך תמיד גמלם .	כמרי צתג
חסין קדוש ברוך טובך נהל ערתך .	חקב מטע
יחיד גאה לעמך פני זוכרי קדישתך .	יגל פוק
שועתינו קבל ושניע צעקתנו יודע תעלמות	שקוצית
כרוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד :	

מחזור רו"ה לפסח נוסח פולין מהדורה ראשונה (תק"ס)

37 בהמשך הדברים הוא מביא מספר הסתייגויות נקודתיות מנוסחאות 'ויעתר יצחק': "...חוץ במבוקמות מועטים שנגרר בהם אחר רו"ה [הענא] לשנות הנהוג בלא ראייה ברורה", עיי"ש.

38 א. יו"ט ראשון ושני של פסח. ב. שביעי ושמיני של פסח. ג. שבועות. ד. יו"ט ראשון של ראש השנה. ה. יו"ט שני של ראש השנה. ו. כל נדרי. ז. תפילות יום הכיפורים. ח. יו"ט ראשון ושני של סוכות. ט. יו"ט שמיני ותשיעי של סוכות.

39 חלקן בידי רו"ה עצמו, חלקן בידי המדפיס הנוצרי אנטון שמיד שלטענת רו"ה הפר את זכויות היוצרים וגנב ממנו את נוסח המחזור, וחלקן לאחרי מותו בעוד מהדורות רבות (עד מותו המחזור כולו הכיל רק אותיות עבריות, וגם התרגום לגרמנית נכתב בתעתיק אותיות עבריות). לאחר מותו של רו"ה נפסק נוהג זה, ותרגומי התפילה לגרמנית החלו להופיע באותיות גותיות).

40 בין נותני ההסכמות: הרב נח חיים צבי ברלין, רב קהילות אה"ו, הרב אריה ליב ברעסלא מראטסם, הרב נפתלי הירש קאצנאלינבאגן מפפד"א, הרב משה טוביה מזונטהיים, הענא. רו"ה הוזכר לטובה בשו"ת חתם סופר חו"מ סי' עט בתור 'החכם השלם מו"ה וואלף היידנהיימר שיחיה', החת"ס שם משבח אותו מאוד, ותומך בזכותו של רו"ה להרויח כסף מהדפסת המחזורים, ובזכויות היוצרים שלו.

41 מחזור פסח מנהג פולין (נדפס תק"ס, 1800), ומחזור יום הכיפורים מנהג פולין (נדפס תקס"ג, 1803).

מַפְלֵת רַבִּי כַחוּכִיָּא בֶן הַקָּסָה
 אָנָּא בְּכַח גְּדוּלַת יְכוּיְנֵיךָ הַתִּיר צְרוּרָה •
 אַבְג' יח'ן
 קרע' שטן
 נגר' יכש
 בטר' צחג
 חקב' טנע
 יגל' פוק
 שקו' צית
 קָבַל רַבֵּת עֲמֻקָּה שְׁגִבְנוּ מְהֵרָנוּ נֹרָא •
 בָּא גְבוּר דוֹרְשֵׁי יַחֲדָךְ כְּבַבְתָּ שְׁמֵרָם •
 בְּרַכְּם מְהֵרָם רַחֲמֵם צְדָקְתְּךָ תִּמְיִד גְּמֹלָם •
 חֲסִין קְדוֹשׁ בְּרוּב טוֹבְךָ נִחַל עֲדָתְךָ •
 יַחֲדִיר גְּאֵה לְעֻמָּה פְּנֵה זֹכְרֵי קְדֻשָּׁתְךָ •
 יִשְׁמְעוּ עֲמֻקָּה קָבַל וְיִשְׁמְעוּ צְעָקְתְּנוּ יוֹדְעֵ תַעֲלָמוֹת •
 בְּרוּךְ שֵׁם כְּבוֹד מַלְכוּתוֹ לְעֵלָם וְעַד :

מחזור רו"ה לשמיני עצרת ושמחת תורה נוסח פולין מהדורה תניינא (תקס"ה)

מכאן ואילך, כל מחזורי הרו"ה הכילו את הנוסח ה"מתוקן" 'רחמם'. המחזורים זכו כאמור לתפוצה רחבה ביותר וכן למוניטין רב, והשפעתם הייתה רבה על כל המחזורים והסידורים האחרים שהודפסו אחריהם. הנוסח 'רחמם' הופיע גם בסידורו של רו"ה 'שפה ברורה'⁴² שזכה לתפוצה ענקית במשך דורות, ונדפס בכ-200 מהדורות.

נשאלת השאלה: מדוע רו"ה שינה את נוסח 'אנא בכח' מ'רחמם' ל'רחמם' דווקא במהדורה השניה של מחזוריו? הרי ספרי ר' יצחק סטנוב היו נר לרגליו כבר כאשר הוא ערך את המהדורה הראשונה! ייתכן שהתשובה היא שרו"ה הושפע מ'סדר תקון שלמה' מהדורת זולצבאך תקס"ב (1802), שנדפס בין שתי המהדורות. חיזוק משמעותי לאפשרות זו ניתן למצוא בעובדה שבכמה פרטי ניקוד נוסח 'אנא בכח' במחזורי רו"ה מהדורה בתרא דומה יותר ל'סדר תקון שלמה' הנ"ל מאשר לנוסח 'ויעתר יצחק':

א. בשורה החמישית, לפי 'ויעתר יצחק': 'ברב טובך', הרי"ש בפתח, ואילו ב'סדר תקון שלמה' ואצל רו"ה, כתוב 'ברוב טובך', חולם מלא.

ב. ויעתר יצחק כתוב שהאותיות הבאות רפויות: ב' של 'בכח' (שורה 1), ת' של 'תמיד' (שורה 4), פ' של 'פנה' (שורה 6), ואילו ב'סדר תקון שלמה' ואצל רו"ה, אותיות אלו דגושות.

אפשרות נוספת היא שרו"ה בחן מחדש את הנוסח של 'אנא בכח' במסגרת עבודתו על סידור 'שפה ברורה' שראה אור בשנת תקס"ו (1806). בהקדמה הנ"ל למחזור פסח כתב רו"ה:

42 באתר הספרייה הלאומית מופיעה רשומה של סידור 'שפה ברורה' משנת תקס"ו (1806). באתר היברו-בוקס, קיים סידור 'שפה ברורה', מהדורה שביעיא, משנת תק"פ (1820).

ועוד במקומות מעטים שהעיון הכריחני לעזוב נוסחא שלו [=של בעל 'ויעתר יצחק'] ולאחוז בנוסחא אחרינא, ואם יזכני השם להדפיס עוד סדר התפילה כאשר עם לבבי אברר כל דבר ודבר על מקומו.

ואכן זכה רו"ה להגשים את תוכניתו ולערוך את סידורו 'שפה ברורה', וניתן לשער שבמהלך העבודה על הסידור הוא בחן שנית את סוגיית נוסח 'אנא בכח' והחליט לקבל את השינוי של סטנוב.

סיכום

במאמר בחנו את גלגולי הנוסח 'רחמי-רחמים' בפיוט 'אנא בכח' בכמאתיים וחמישים השנים האחרונות, עד ימינו שבו הנוסח 'רחמים' נפוץ בסידורים רבים. התברר שזהו שינוי נוסח שנעשה במודע ע"י המדקדק והמחבר יצחק סטנוב, בשנת תקל"ג (1773), בניגוד לנוסח העתיק 'רחמי'. התפשטותו הגדולה של הנוסח התרחשה ככל הנראה בעקבות אימוץ הנוסח החדש בידי רו"ה ששילב אותו במחזוריו ובסידוריו. זה מקרה אחד מני רבים בהם שינויי הנוסח של יצחק סטנוב ב'ויעתר יצחק', כמו של מדקדקים אחרים⁴³, השפיעו בצורה רחבה על נוסח התפילה, בין השאר בעזרת מפעלו הספרותי של רו"ה⁴⁴.

עולה אם כן השאלה - האם יש להחזיר עטרה ליושנה ולשוב לנוסח המקורי, או שנוצר מנהג חדש ומחייב? בשנים האחרונות ישנה תנועה שמנסה להחזיר את נוסח אשכנז המקורי לבתי הכנסת, ישנם מכונים תורניים והוצאות לאור העוסקים בכך, ואף נוסדו בתי כנסת ומניינים בנוסח אשכנז המקורי. עם זאת יש לזכור שרבות אלפי ישראל ובהם גאוני הדור וצדיקי עליון התפללו במשך שנים רבות בנוסחים החדשים, כך שברור שגם נוסחים אלו התקדשו בפיות המתפללים בהם. הדבר מצריך שיקול דעת והכרעה של גדולי ישראל בכל מקרה לגופו.

43 עוד שתי דמויות מרכזיות בהקשר זה הם: הרב שלמה זלמן הענא (הרו"ה), מחבר 'שערי תפילה', על נוסח התפילה, יעסניץ תפ"ה (1725). שקדם לסטנוב בשינוי הנוסחים בתפילה בנוסח אשכנז לפי כללי הדקדוק (על פי תפישתו). אחד התיקונים המפורסמים הוא שינוי הניקוד של פתיחת הקדיש 'יתגדל ויתקדש', ד' בצירה במקום בפתח כפי שנהגה המסורת. וכן הרב יעקב עמדין, יעב"ץ, שחלק בחריפות על רו"ה ואף חיבר ספר מיוחד שהכיל השגות על שינויי הנוסח שלו, 'לוח אר"ש', תקכ"ט (1869); מהדורה חדשה ומתוקנת בההדרת ר"ד יצחקי, טורונטו תשס"א).

44 בין המקרים המפורסמים ניתן למנות את ניקוד הג' בקמץ ב'משיב הרוח ומוריד הגשם' בסידור ויעתר יצחק, תקמ"ה (1785). יש לציין ששינוי הניקוד של הקמץ לא מוזכר בספר 'ויעתר יצחק', אלא זהו הניקוד בסידור בלבד.

